

<https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i09.060>

MULOQOT XULQINING YOSHGA KO‘RA XOSLANISHI VA TURLI VAZIYATLARDA QO‘LLANILISHI.

Valiyeva Dildora Kamalovna

O‘zbekiston Davlat Jahon Tillari Universiteti

Mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada samarali nutqiy muloqotni tashkil qilishda til normalari va xushmuomalalik tamoyillariga rioya etish, muloqot xulqining yoshga ko‘ra xoslanishi va turli vaziyatlarda qo‘llanilishi bo‘yicha ma‘lumotlar berilgan. Shu bilan birga, so‘zlashuv nutqidagi dialogik diskursda ma‘noning nutq sub’yekti- so‘zlovchining kommunikativ maqsadi bilan bog‘liq holda o‘zgarib borishini talqin qilgan bir nechta tilshunoslarning fikrlari o‘rganib chiqilgan. Bu qoidalar o‘z navbatida chuqur munosabatlarga yo‘naltirilgan nutqiy muloqot kontsepsiyasini rivojlantirishini hisobga olgan holda, nutqiy muloqot jarayonida holatga mos tilni qo‘llash va xushmuomalalik ko‘rsatish xulq atvori muvaffaqiyatning asosiy elementi ekanligi tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: matn, muloqot, tadqiqot, xushmuomalalik, kommunikant, ijobiy, salbiy, kontekst, diskurs, xulq-atvor.

Abstract: This article provides information on adhering to linguistic norms and principles of politeness when organizing effective verbal communication, as well as on how communicative behavior varies by age and is applied in different situations. Additionally, it examines the views of several linguists who interpret how meaning shifts within the dialogic discourse of spoken language in relation to the speaker's communicative intent. Taking into account that these principles foster a concept of verbal communication centered on deep interpersonal relationships, the article analyzes how using context-appropriate language and demonstrating polite behavior are key elements of success in the communication process.

Keywords: text, communication, research, politeness, communicant, positive, negative, context, discourse, behavior.

KIRISH

Jahon tilshunosligida samarali nutqiy muloqot qilish muammosining talqini, bu yo‘nalishda qilingan ishlarni o‘rganish, insonlar o‘rtasidagi muloqot muammosining badiiy, falsafiy xususiyatlarini belgilash, estetik kategoriyalarini tayin etishda muhim ilmiy natijalar qo‘lga kiritilmoqda. Tilshunoslikda insonlar o‘rtasidagi muloqot muammosi faqat badiiy-estetik, ijtimoiy-falsafiy muammo emas, ayni paytda iqtisodiy, psixologik, umummadaniy

muammo sifatida global tushunchaga aylangani yuzasidan ahamiyatga molik ilmiy-nazariy qarashlar ilgari surilmoqda. Ayni holat jahon xalqlari orasida va ma’lum ijtimoiy jamiyatda nutqiy muloqotning samarali tashkil qilinishi naqadar muhim ekanligiga qaratilgan.

Muloqot xulqi haqida gapirar ekanmiz nutqning kommunikantlarining yoshiga ko‘ra farqlanishi ham o‘ziga xos lisoniy ifodalarda aks etishini ko‘rishimiz mumkin. Shu bilan birga umrning turli davridagi kishilar nutqi orasida tafovut katta. Masalan, 18-25 yoshdagi kishilar bilan 30-50 va undan katta yoshdagi kishilarning nutqi anchagina farqlanadi. 18-25 yoshdagi kishilar nutqida jargon, argo, vulgarizm, olinma so‘zlar tez-tez qo‘llanilishining guvohi bo‘lamiz.

Tajribalar shuni ko‘rsatadiki, so‘zlashuv nutqidagi dialogik diskursda muayyan tasvir maqsadi bilan o‘zga tilga oid so‘z va iboralar qo‘llanishi kuzatiladi. Tilning lug‘at tarkibiga kiritilmagan, faqatgina og‘zaki nutqda mavjud bo‘lgan bunday chet so‘zlaridan badiiy nutqda kommunikant xarakteri, sotsial mansubligi va ichki dunyosi tasvirida hamda voqea-hodisaning xorijga xosligini ta’kidlash maqsadida foydalaniladi. Shuningdek, ular voqealar bo‘lib o‘tayotgan o‘ringa ishora qilish yoki nutqiy vaziyat va unda ishtirok etayotganlarning sotsial mansubligi haqida ma’lumot berish istagi bilan ham kiritilishi mumkin. Bu o‘rinda voqealarning qay tarzda rivojlanishi, suhbatning qanday sharoitda tashkil etilishi ham muhim rol o‘ynaydi.

Muloqotda yosh xususiyatlarni hisobga olish milliy xarakter bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, o‘zbek xalqi muloqot xulqiga ko‘ra rahbar yoshi katta xodimlarga topshiriq berayotganda iltimos, maslahat uslubida ish tutishi tavsiya etiladi. Boshqa millatlar ish tajribasini o‘rganar ekanmiz, bu holatning aksini ko‘rishimiz mumkin. Misol uchun, Yevropa davlatlarida rahbar o‘z xodimlariga nisbatan o‘ta jiddiy va talabchan tarzda murojaat qiladi. Bu vaziyatda yosh chegarasi hech qanday ahamiyatga ega bo‘lmay qoladi va ko‘proq rasmiy tus oladi. Quyidagi misollardan yosh chegarasi ahamiyatga ega bo‘lmagan holarlarni ko‘rish mumkin.

- *Don't be late..*
- *Be responsible.*
- *Have you finished the project?*
- *Thank you for your effort, Mr Adam.*
- *Sorry to keep you waiting.*
- *Finish it on time.*
- *Meeting is at 8 o'clock.*

Shuningdek, o‘zbek tilidagi ommaviy muloqotlarda,

- *“Yoshi ulug‘larimiz yaxshi bilishadi...”*,
- *“oqsoqollarning takliflarini hisobga olib...”*,
- *“tajribali xodimlarimizning yo‘lidan borib...”*, yoki
- *“to‘g‘rimi falonchi aka?!”,*
- *“falonchi akamiz ma’qul ko‘rsa...”*,
- *“ustozlarimiz qarshi bolishmasa...”* kabi iboralar bir tomondan rahbarning, ikkinchi

tomondan butun jamoaning yoshi katta xodimlarga hurmatini ifodalasa, shu bilan birga ular rahbarni qo‘llashiga zamin yaratadi. Bu holat adresantning mavqeyini yanada mustahkamlaydi.

Shu o‘rinda nutqiy muloqot haqida ham ayrim fikrlarni berib o‘tish lozim. Muloqot shaxslararo munosabatning shunday ko‘rinishiki, uning yordamida odamlar bir-birlari bilan o‘zaro ruhiy aloqaga kirishadilar, o‘zaro axborot almashadilar, bir-birlariga ta’sir o‘tkazadilar, bir-birlarini his qiladilar, bir-birlarini tushunadilar. Shuning uchun muloqot ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida ijtimoiy turmushning barcha sohalarida ishtirok etib, hamkorlik faoliyatining moddiy, ma’naviy, madaniy, emotsional, motivatsion qirralarining ehtiyoji sifatida vujudga keladi. Jahon tilshunosligida samarali nutqiy muloqot qilish muammosining talqini, bu yo‘nalishda qilingan ishlarni o‘rganish, insonlar o‘rtasidagi muloqot muammosining badiiy, falsafiy xususiyatlarini belgilash, estetik kategoriyalarini tayin etishda muhim ilmiy natijalar qo‘lga kiritilmoqda. Tilshunoslikda insonlar o‘rtasidagi muloqot muammosi faqat badiiy-estetik, ijtimoiy-falsafiy muammo emas, ayni paytda iqtisodiy, psixologik, umummadaniy muammo sifatida global tushunchaga aylangani yuzasidan ahamiyatga molik ilmiy-nazariy qarashlar ilgari surilmoqda. Ayni holat jahon xalqlari orasida va ma’lum ijtimoiy jamiyatda nutqiy muloqotning samarali tashkil qilinishi naqadar muhim ekanligiga qaratilgan.

Keyingi yillarda tilshunoslikda nutqiy muloqot tushunchasi ko‘p qo‘llanilmoqda. Tilning voqelanishida inson omili bilan bog‘liq ravishdagi nutqiy muloqot jarayonini tadqiq qilish lingvopragmatik va psixolingvistik yo‘nalishning o‘rganish manbaini tashkil etadi. Ma’lumki, nutqiy muloqot o‘nlab - milliy, etnografik, ijtimoiy, falsafiy-madaniy, axloqiy-estetik, tarixiy, maishiy va ruhiy omillarning lisoniy birliklar voqelanishi bilan qorishuvidan iborat dinamik sistemadir. Demak, insonning mental faoliyati bilan bog‘liq ravishdagi hodisalarni tadqiq qiluvchi kulturologiya fanining muhim tarmoqlaridan biri sifatidagi pragmatik tilshunoslik inson sub’yekti va ob’yektivlik (lison)ni qorishiq yaxlitlik sifatida tadqiq qiladi. Zero, nutqda sub’yektivlik va ob’yektivlikni bir-biridan ajratgan holda tadqiq qilish mumkin emas, bu esa sistemaviy yaxlitlik xossasi bilan xarakterlanadi. Demak, nutqiy faoliyat unga yondosh va insonga xos ruhiy, fiziologik, ijtimoiy, ma’naviy, madaniy sistemalar bilan bog‘liqlikda tadqiq etilgandagina nutqiy muloqotning mohiyati ochiladi va individual hodisa sifatidagi nutqqa ob’yektiv baho beriladi.

Muloqotga bivosita ta’sir etuvchi omillar ham xilma-xil bo‘lib, ular, taxminan quyidagilar: muloqot vaqti, vaziyati, holati va boshqalardir. O‘z navbatida til birliklarining shakllanishiga ko‘ra:

- og‘zaki-yozma muloqot turlariga bo‘linadi.
- So‘zlovchi va tinglovchi pozitsiyasiga ko‘ra: dialogik, monologik.
- Muloqot ishtirokchilari miqdoriga ko‘ra: shaxslararo-ommaviy muloqot.
- Muloqot shart-sharoiti va kommunikantlarining o‘zaro munosabatlariga ko‘ra: xususiy, norasmiy, rasmiy.

Bulardan tashqari, so‘zlovchi va tinglovchi orasidagi aloqaning kontaktdistantligiga ko‘ra ham ixtisoslashadi. Ma’lumki, har qanday muloqotda so‘zlovchi va tinglovchi zaruriy uzv, ya’ni tarkibiy qismlar sifatida, albatta, ishtirok etadi. Bunda so‘zlovchi adresant, kommunikator deb, adresantning nutqi qaratilgan shaxs-tinglovchi adresant deb, kommunikator deb muloqotda bevosita ishtirok etuvchilar ko‘zda tutiladilar. Nutq so‘zlovchi va tinglovchilar o‘rtasida bevosita, ya’ni yuzma-yuz yoki bivosita: xat, telegramma, telefon singarilar orqali amalga

oshishi mumkin. Shunga ko‘ra ham nutq ixtisoslashadi. O‘z navbatida bevosita aloqada undovlardan, odatda, ko‘proq foydalaniladi.

Nutqning yana boshqa turdagi ijtimoiy ixtisoslashuv shakllari va turlarini ham sanash mumkin. Yuqorida sanab o‘tilganlari ham ularning turi ko‘p ekanligi haqida xulosa chiqarishga imkon beradi. Bundan tashqari, bu turlar o‘zaro birikuvlarda, ya’ni kombinatsiyalarda cheksiz ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi. Umuman, sotsiolingvistik tadqiqotlarda nutqning bunday ijtimoiy ixtisoslashuvi natijasida ikkilamchi ijtimoiylashgan munosabatlar yuzaga keladi deb hisoblaydilar. Albatta, bunday fikrga qo‘shilish qiyin. Haqiqatan ham so‘zlovchi va tinglovchi ma’lum bir jamiyatni tashkil etadi, lekin bu jamiyat barqaror va doimiy emas. U muvaqqat, davriy va vaqtinchalikdir. Nutqning ijtimoiy ixtisoslashuvi davriy va vaqtinchalikdir. Nutqning ijtimoiy ixtisoslashuvini bunday tushunish bilan sotsiolingvistika stilistikadan farq qiladi. Chunki stilistika, asosan, axborotni yetkazish shakli va vositalariga ko‘proq e’tiborini qaratadi. O‘z navbatida sotsiolingvistika lison va nutq o‘rtasidagi munosabatlar turlicha talqin etilishini belgilaydi.

Mashhur tilshunos olim F.de. Sossyurning ta’limoti bilan bog‘liq bo‘lgan strukturalizmning turli-funksional lingvistika (Praga-tilshunosligi), glossematika (Kopengagen tilshunosligi) va boshqa oqimlarning umumiyliги shundaki, ularning barchasi nutq faoliyatini ikki bir-biriga qarama-qarshi tomonga-lison (til) va nutqqa ajratadi. Bunday farqlanish, jumladan, Sossyurning lison va nutq haqidagi quyidagi fikriga tayanadi: "Til va nutqni farqlar ekanmiz, ijtimoiy umumiylikni shaxsiy xususiylikdan, mohiyatni tasodifiy hodisalar dan farqlaymiz". Bevosita nutq haqida gapirar ekan, F.de Sossyur: "Nutqda hech qanday umumiylik yo‘q" yoki "Nutq alohida bir shaxsning ixtiyori va ongining mahsulidir", deb alohida ta’kidlaydi. Strukturalizm tilni mustaqil bir sistema sifatida o‘rganar ekan, lisoniy tizimni, lisoniy imkoniyatlarni o‘rganishga ko‘p e’tibor qaratdi va shu bois lisonshunoslik keng rivojlandi. Nutq lingvistikasi esa, lisonshunoslik soyasida qoldi va tilshunoslikning asosiy e’tibori tildagi sistemaviy paradigmatic munosabatlarning o‘rganilishiga qaratilib, nutq lingvistikasiga kam e’tibor berildi. Strukturalizmning xilma-xil oqim va maktablari keng rivojlanib, lisonshunoslik "XX asr tilshunosligi", "Zamonaviy tilshunoslik" sifatida keng ommalashgach, yangilik tarafdorlari Sossyur diqqatidan chetda qolgan sohaga – nutq lingvistikasiga ham e’tibor bera boshladilar.

Natijada Sossyurning "nutq sof xususiy, individual nutqda hech qanday umumiylik yo‘q" degan fikrlariga qarshi chiqdilar va hatto lison-nutqning o‘zaro farqlanish, asossiz ekanini isbotlashga intildilar, ya’ni Sossyur o‘z qarashlarida eng muhim deb bilgan lison va nutq farqlanishini inkor etishga intildilar. Bu inkorning ham o‘ziga xos asosi mavjud edi. Bu asos shundan iborat ediki, alohida bir shaxs muloqot jarayoniga kirishar ekan (fikrini, his-tuyg‘usini, munosabatini yozma yoki og‘zaki shaklda bayon etar ekan, uning oldida ma’lum maqsad turadi. Bu maqsad so‘zlovchining boshqalar uni tushunishi, anglashidan iboratdir. Bu jarayonlarni yosh jihatdan olganda turli xil bo‘lishi shakl shubhasiz. So‘zlovchi va tinglovchining bir-birini tushunishi va anglashi faqat ular uchun umumiy asos mavjud bo‘lgandagina amalga oshishi mumkin. Shuning uchun lison qanchalik ijtimoiy, so‘zlovchi va tinglovchi uchun umumiy, majburiy bo‘lsa, nutq ham ular uchun shunday umumiy, majburiy va ijtimoiydir. Ammo lisoniy

tizimdayam bir xil mazmun va munosabatni ifodalashning yuzlab omillari mavjud. So‘zlovchi esa mana shu imkoniyatlar xazinasidan birini tanlash va qo‘llash erkinligiga ega. Masalan, o‘rta yoshdagi "ayol psixologiyasi" quyidagi misolda o‘z tasdig‘ini topgan.

Eridan mamnun bo‘lib turganida:

- *Avaz! Avazchik! Turaqolsinlar endi! Voy o‘zimning asal bolamdan! Voy o‘zimning polvon bolamdan!*

"Adajonim qani?" deysizmi? Adajoningiz ishga ketdilar. Avazjon ham "ishga" boradilar. Adajonisi-chi, Avazjonga-chi, ka-aattakon shokolad olib keladilar. Avazjon-chi, adajonisiga o‘xshagan pahlavon yigit bo‘ladilar.... Voy, ishtoncha yana ho‘l bo‘pqopti-ku! Mayli, hozir almashtiramiz-da. Voy o‘zimning toychog‘im!

Eridan xafa bo‘lib turganida:

-Avaz! Hoy, Avaz. Tur o‘rningdan yalpayib yotmay!

Sening bog‘changga men borishim kerakmi?

"Adalama! Adang ishga ketdi-da, go‘rga borarmidi?!"

Voy ishtoning yana ho‘lmi? Siyaman, desang, o‘lasanmi, xo‘kizdek bola! Arillama! Otangdan nima rohat ko‘rdim-u, sen nima karomat ko‘rsatarding!" (O‘.Hoshimov).

Yoki bo‘lmasa K.Mensfild qalamiga mansub "A cup of tea" hikoyasidagi o‘z maqsadiga erishmoqchi bo‘lgan ayol psixologiyasi:

"I mean it," she said, smiling. And she felt how simple and kind her smile was. "Why won't you? Do. Come home with me now in my car and have tea."

"Oh, please," - Rosemary ran forward- "you mustn't be frightened, you mustn't, really. Sit down, when I've taken off my things we shall go into the next room and have tea and be cozy. Why are you afraid?"

"You shan't have to. I'll look after you. Don't cry any more. Don't you see what a good thing it was that you met me? We'll have tea and you'll tell me everything. And I shall arrange something. I promise. Do stop crying. It's so exhausting. Please!"

"She insisted on going," said she, "so I gave the poor little thing a present of money. I couldn't keep her against her will, could I?" she added softly.

Pragmatika bizga nutqning ixtisoslashuvi turlarining barchasini masalan, bolaga, o‘quvchiga, talabaga, kichik yoshdagilarga, notanish bolaga, qarindoshning bolasiga, mehmonning bolasiga, qo‘shnining o‘ziga, o‘g‘liga, qiziga, va boshqalarga yosh darajasini inobatga olgan holda qanday gapirish kerakligini, bu jarayonda tilimizning qaysi bir fonetik, leksik, grammatik, uslubiy vositalaridan foydalanish zarurligini o‘rgatmaydi va o‘rgata olmaydi, chunki bular behad ko‘p va rang-barangdir. Bu imkoniyatlarni o‘zlashtirish uchun insonga, uquv, saviya, farosat, madaniyat, bilim, keng dunyoqarash kerak bo‘ladi. Bu esa o‘z navbatida insonda millat xususiyatlarini, xulq-atvorni, madaniyatini, qadriyatlarini chuqur bilish asosida shakllanadi. Sotsiolingvistika bizga yuqorida sanab o‘tilganlarning barchasiga so‘zlovchi bir xilda gapira olmasligini, ularning har biriga o‘ziga xos va mos ravishda munosabatda bo‘lishi lozimligini o‘rgatadi. Mana shularga amal qilgan kishigina el-yurt orasida obro‘ e‘tibor topadi, uning hurmatiga sazovor bo‘ladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, so‘zlovchi va tinglovchining tushunishi va anglashi faqat ular uchun umumiy asos mavjud bo‘lgandagina amalga oshishi mumkin. Shuning uchun lison qanchalik ijtimoiy, so‘zlovchi va tinglovchi uchun umumiy, majburiy bo‘lsa, nutq ham ular uchun shunday umumiy, majburiy va ijtimoiydir. Ammo lisoniy tizimda ayni bir xil mazmun va munosabatni ifodalashning yuzlab omillari mavjuddir. O‘z navbatida so‘zlovchi mana shu imkoniyatlar xazinasidan birini tanlash va qo‘llash erkinligiga ega. Shu bilan birga, samarali nutqiy muloqt tashkil etishning muhim jihatlaridan biri suhbatdoshlar o‘rtasidagi o‘zaro hurmat, muloqot jarayonida suhbatdoshlarning yosh chegarasi va ularning ruhiy holatini inobatga olishdir. Muloqot ishtirokchilarining bir-birlarini tushunishning asosiy va bosh sharti bu lingvistik bilimlarga ega bo‘lishdir. Shunday ekan, har bir muloqot ishtirokchisi suhbat jarayonida belgilangan muloqot normalariga rioya etishi va ijtimoiy vaziyatni hisobga olgan holda kerakli so‘zlarni, hamda nutq birliklarini to‘g‘ri tanlay olishi kerak. Shundagina nutqiy muloqotda kutilgan samaraga erishish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. A.Musayev “Nutqiy muloqotni shakllantirish omillari va uning asosiy xususiyatlari”. 1998. jdpu.uz.
2. “Til va nutq”. Ne‘matov X. , Bozorov A. Toshkent 1993.
3. Maqsudova M.A. “ Muloqot psixologiyasi”. Toshkent 2006. nauchniyimpuls.ru
4. Sh. Hamroyev “Zamon va yoshlar nutqi”. Toshkent 2020.
5. Aslonov I. N. “Ijtimoiy faoliyat va muomala Psixologiyasi”. Toshkent 2019. americanjournal.org
6. Brown P, Levinson S “Politeness” Cambridge, 1987
7. Lyons,J “Language, meaning and context”, 1981.
8. Levinson, S. C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press. Norwood, NJ: Ablex. 55–75.
9. Crown, C. L. and S. Feldstein. 1985. Psychological correlates of silence and sound in conversational interaction. In D. Tannen and M. Saviile-Troike (eds.). *Perspectives on Silence*. Norwood, NJ: Ablex. 31–54
10. Hofstede, G. (1984). *Culture’s consequences: International differences in work-related values*. Beverly Hills, CA: Sage.
11. Holmes, Janet. 1995. *Women, Men and Politeness*. Harlow: Longman.
12. **Holtgraves, T, *Language as Social Action: Social Psychology and Language Use*, Mahwah, N.J.; London: Erlbaum, 2002**